

УДК 159.9.072.59-056.83:78

Психокорекційна робота з хворими на наркоманію засобами мистецтва: теоретичні аспекти та перспективи

Леся Михайлівна Литвинчук

КАНДИДАТ ПСИХОЛОГІЧНИХ НАУК, СТАРШИЙ НАУКОВИЙ СПІВРОБІТНИК
СТАРШИЙ НАУКОВИЙ СПІВРОБІТНИК ЛАБОРАТОРІЇ ПСИХОЛОГІЇ
СОЦІАЛЬНО ДЕЗАДАПТОВАНИХ НЕПОВНОЛІТНІХ
ІНСТИТУТУ ПСИХОЛОГІЇ ІМЕНІ Г.С. КОСТЮКА НАПН УКРАЇНИ
e-mail: lutol@ukr.net

Стаття присвячена теоретичному вивченню проблеми та подальшим дослідженням щодо психокорекційної роботи з особами, хворими на наркоманію, засобами мистецтва. Адитивна поведінка особи є стимулятором ілюзорно-компенсаторної діяльності, яка формується для нейтралізації негативних емоційних станів. В статті аналізуються актуальність застосування методів лікування наркозалежних осіб засобами мистецтва як у зарубіжній практиці, так і в Україні.

Ключові слова: терапія мистецтвом, психодіагностика, психокорекційна робота, наркозалежність, профілактика.

Постановка проблеми. Тенденція до відхилення від загальноприйнятих правил поведінки має давню історію, вона з'явилася одночасно з зародженням людства. Надалі поняття про дозволене й недозволене змінювалися, склалися інші правила. Практично все життя будь-якого суспільства характеризується наявністю відхилень. Динамізм соціальних процесів у період трансформації, кризова ситуація в багатьох сферах громадського життя, аномічний стан українського суспільства неминуче приводять до збільшення девіацій, що проявляються в поведінкових формах, які відхиляються від норм. Складна соціальна й економічна ситуація, що спостерігається в наш час, зумовлює негативні тенденції, серед яких не останнє місце займає зростання зловживання наркотичними речовинами. Зауважимо, що наркоманія як явище існувала в Україні упродовж усього ХХ ст., а останніми роками її кількісні та якісні показники набагато підвищились. Проблема наркоманії нагальна для людства в цілому. У зв'язку з цим проведення заходів, спрямованих на запобігання, профілактику

рецидивів вживання наркотиків, розробка ефективних стратегій подолання залежностей молоді людини є надзвичайно актуальними.

Результати теоретичного аналізу проблеми. На сьогоднішній день в багатьох країнах світу використовуються лікувально-реабілітаційні підходи, що базуються на різних принципах та методологіях. Очевидною є тенденція до взаємодоповнення психологічних, медичних, педагогічних і соціотерапевтичних заходів з метою більш ефективного попередження й лікування залежності особистості. Проте психодіагностичні, психокорекційні, психотерапевтичні методи, якими користуються спеціалісти, працюючи з наркозалежними, запозичені з інших галузей психології, психіатрії, психотерапії, часто не відповідають специфіці розладів, характерних саме для залежності. Це призводить до неефективності психотерапевтичних та психокорекційних втручань.

З урахуванням стійкого характеру аномальних психологічних установок, що характерні для наркотично залежних, відсутності психотропних засобів, які здатні здійснювати суттєвий вплив на такі установки, найбільш перспективним представляється нам розробка немедикаментозних підходів до оптимізації засобами мистецтва психічних станів наркозалежних осіб, профілактики рецидивів вживання наркотиків. Пріоритет психологічного, особистісного в захворюванні потребує переносу акцентів у комплексному лікуванні наркоманій з методів біологічної терапії на методи психологічної корекції. Огляд патогенетичних концепцій залежної поведінки (В.Ю. Зав'ялов, Б.С. Братусь, І.М. П'яницька, Н.Ю. Максимова, М. Гедель, Д. Гет, С.І. Табачников, В.М. Синицький, Е.Н. Carroll, Р.М. Kohn, G.E. Barnes) дає можливість проаналізувати фено-

мен залежності від наркотичних речовин та виявити його варіабельність і динамічність.

Останнім часом значний інтерес в Україні і за кордоном викликають методи терапії мистецтвом, засновані на лікувальному застосуванні засобів художньої творчості та інших форм творчого самовираження. Наша країна вже має досвід використання таких методів із залежними особами, даний досвід свідчить про неабиякі можливості в досягненні стійких ремісій і вирішенні комплексу задач, пов'язаних з ресоціалізацією в минулому наркозалежних.

Більшість досліджень, присвячених особистості залежних, спрямована на визначення характерологічних рис, емоційних станів, особливостей самоприйняття та самооцінки, що зумовлюють формування залежності чи є її наслідком (Т. Станкушев, В.Ю. Зав'ялов, К.Л. Мілютіна, Л.К. Шайдукова, І.Г. Кузнєцов, Н.С. Марковська, В.М. Блейхер, Т.М. Дмитрієва, А. Дурандіна, Н.А. Сирота, А.Є. Лічко, В.В. Hewett, G.B. Vaillant, G.E. Barnes, D.L. Alkon, P. Fedele); проблему вольової регуляції діяльності (А.Ц. Пуні, А.Я. Чебикін, Л.А. Кітаєв-Смик, С.І. Хохлов); дослідження структури особистості (Б.Г. Ананьєв, С.Д. Максименко, В.С. Мерлін, А.В. Фурман); процес саморегуляції особистості (Л.І. Анциферова, Е.П. Льїн, Д.А. Леонтєв, А.О. Прохоров та ін.).

Цікавими є дослідження, спрямовані на створення терапевтичного середовища, яке значною мірою підтримується наркоманами.

Незважаючи на різноманіття робіт з даної проблематики, недостатньо вивченим залишається питання профілактики наркозалежності. Відсутні теоретико-експериментальні дані щодо застосування різних за своєю методологією засобів профілактики методами арт-терапії, їх взаємодії з метою посилення ефекту на рівні психічного стану особи, їх динаміки.

На сьогоднішній день в науці представлено достатню кількість психологічних способів впливу на особистість засобами творчості. Так, широко використовується музикотерапія (В.М. Бехтерєв, І.М. Догель, В.В. Медушевський, В.І. Петрушин, І.М. Сеченов, І.Р. Тарханов), імаго-терапія (І.Е. Вольпер, Н.С. Говоров); казкотерапія (Г.А. Азовчева, С.Т. Посохова, Д.Ю. Соколов, Т.Д. Зінкевич-Евстигнеева); бібліотерапія (В.М. Бехтерєв, В.В. Закусов, Н.В. Нагорна, А.Г. Панов, К.К. Платонов); аутогенне тренування (А.Б. Леонова, Н.Н. Петров, Е. Шварц, І.Г. Шульц) та інші.

Відсутність послідовності й системності в профілактичній, психокорекційній роботі, її спрямованості на специфічні патологічні підструктури особистості зменшує її ефективність. Крім того, у більшості досліджень чітко не визначені мета, зміст,

обсяг, інтенсивність, послідовність профілактичних та психокорекційних втручань.

Аналіз стану реабілітації хворих на наркоманію показує, що в зарубіжній практиці застосування методів лікування наркозалежних засобами мистецтва має значний потенціал і навіть переваги в порівнянні з іншими психотерапевтичними підходами (О.А. Parsons, W.R. Lebel, R.P. Mattick, N. Heather). Так, ще в 1970 році І.У. Фокль і Т.В. Келлер вказували на недостатню ефективність у застосуванні деяких традиційних форм психотерапії, а особливо тих, які припускають підвищену конфронтаційність, пов'язуючи це з підвищеною вразливістю даних пацієнтів в міжособових контактах та ригідними формами захисту. І.У. Фокль і Т.В. Келлер підкреслюють цінність методів мистецтва як таких, що можуть здійснювати процес лікування більш м'яким і шадним чином.

Е. Адельман і Л. Кастрикон вказують на одну з особливостей наркозалежних — соціальну ізоляцію — і підкреслюють цінність мистецтвотерапії як засобу її подолання, оскільки вона надає пацієнтам можливість використовувати символічні засоби комунікації в якості більш психологічно безпечних у порівнянні з мовою. На основі дослідів символічної комунікації учасники групових занять можуть в подальшому розвивати інші форми контакту один з одним. Символічна комунікація може бути альтернативною формою спілкування в тих випадках, коли словесна взаємодія є утрудненою або коли пацієнту перешкоджають виражені психологічні бар'єри, які, до речі, є характерними для осіб з залежністю від психоактивних речовин [1].

В загальному перегляді сучасних методів психотерапії залежностей Т. Кентопер відмічає цінність засобів мистецтва, що дозволяють подолати захисні механізми у вигляді заперечення проблем, інтелектуалізації і подавлення складних переживань [2]. Н. Альберт-Пулео також вказує на труднощі в контролі над складними емоціями і схильність до імпульсивного відреагування. Він вважає, що мистецтво, арт-терапія в якості символічної експресії може допомагати таким особам поступово дистанціюватися від подібних почуттів і навчитись їх контролювати. Мелодія є основним засобом впливу через свою незвичність, своєрідність інтонаційної виразності. Проте одна і та сама мелодія, наприклад в мажорній і мінорній тональності, може викликати різне враження. Так, встановлено, що існує стійкий зв'язок між тональністю виконання музичного твору і темами переживань [7, с. 264–279].

На основі аналізу літературних джерел Р.В. Мур дійшла висновку, що терапія мистецтвом може бути одним із найбільш ефективних методів лікування наркотичної залежності, оскільки забезпечує можливість подолання характерних для наркоманів

емоційних, когнітивних, поведінкових порушень, таких як самотність, низька самооцінка, нездатність до відкритого та широкого вираження почуттів, їх безконтрольне відреагування.

Проведене дослідження Д. Меоні показало, що методи використання мистецтва з метою оптимізації психічного стану та профілактики наркозалежності можна представити як три основні категорії: 1) мистецтво як форму художньої дії, орієнтованої на зміну мотивації інтересів, розвиток творчого початку, виховання, формування соціальних навичок; 2) мистецтво як зміцнювальну практику, коли в процесі творчої активності забезпечується відреагування емоцій, мається на увазі катарсис, відволікання та інші ефекти, психотерапевтичне відношення при цьому не має важливого значення; 3) терапію мистецтвом як варіант психотерапії, що обумовлює побудову психотерапевтичних відношень, а також створення клієнтом художньої продукції, що виступає засобом символічної транзакції між клієнтом і психотерапевтом; така продукція аналізується та обговорюється.

Отже, психокорекційна робота з хворими на наркоманію має складний характер, а психокорекційні підходи мають певні особливості. Свою специфіку має робота з вивченням психологічних засад профілактики засобами мистецтва рецидивів вживання наркотиків наркозалежними особами. У цій системі маємо на увазі скористатися, зокрема, низкою психодіагностичних методик, за допомогою яких можна опосередковано виявити психологічні особливості наркозалежних осіб за психологічними властивостями, які їх забезпечують.

Мета та завдання дослідження зумовили необхідність використання комплексу методів. Найінформативнішими, на наш погляд, є такі: оцінка балансу нервових процесів на моделі перцептивного варіанту просторово-часової екстраполяції без оберненого зв'язку; тест кольорових виборів; модифікований варіант методики «самопочуття – активність – настрої» (САН) за А. Леоновою (4-факторна модель); методика «Шкала станів»; методика визначення провідних механізмів психологічного захисту; «Особистісний опитувальник Леонгарда–Шмішека»; для вивчення мотивації зловживання наркотичними речовинами «Методика оцінки мотивів вживання наркотиків».

Для виявлення об'єктивних показників функціонального стану досліджуваних використовувалася методика вимірювання артеріального тиску та пульсу за допомогою автоматичного приладу. З діагностичною метою слід використовувати цикл групових занять, основною метою яких є виявлення психологічних характеристик особистості, що сховані за захисними установками.

Для дослідження суб'єктивної оцінки частоти,

інтенсивності, особливостей прояву емоційних станів, для виявлення їх динаміки доцільно залучити авторські методики: «Щоденник спостереження за емоціями», анкету «Визначення пріоритету музичного впливу з метою оптимізації психічного стану».

Дослідження проводитиметься за вказаними методиками з використанням апаратно-програмного психодіагностичного комплексу «Мультипсихометр», призначеного для комплексної оцінки рівня розвитку широкого спектру професійно важливих якостей, психологічних і психофізіологічних властивостей та характеристик функціонального стану за результатами виконання тестових завдань та їх комбінацій.

За роки зловживання наркотиками життя залежної особи переміщується в напрямку тих звичок, ситуацій, форм поведінки, що сприяли зловживанню чи підтримували його. Якщо пацієнт починає одужувати, для нього дуже важливо змінити хворобливі звички, відмовитися від тих ситуацій, людей, речей, форм поведінки, які можуть сприяти поверненню хвороби. Але відмова від старих звичок спрацює тільки тоді, коли вони будуть замінені новими. Тому метою занять з використанням засобів мистецтва є допомога пацієнту усвідомити фактори ризику, які представляють для нього загрозу в плані повернення до зловживання, і знайти альтернативні форми поведінки.

При здійсненні рефлексивної терапії наркозалежних осіб внутрішній Агент виникає завдяки підключенню внутрішніх резервів організму хворого або завдяки особливій дії супутніх зовнішніх умов. Однією з таких умов в нашому випадку є застосування засобів мистецтва. Фактично зовнішні умови стають каталізатором для виникнення внутрішнього Агента. Механізм функціонування виглядатиме наступним чином: хімічний Агент проникає в тіло особи, що вживає наркотики. За рахунок релаксацийних музичних засобів для зниження емоційної напруги, дихальних вправ, ритмічної рухової музикотерапії в тілі наркозалежної особи виникатиме внутрішній Агент, завдання якого – витіснити хімічний Агент та усунути дефектність самості суб'єкта [4]. Програму профілактики вживання наркотиків засобами музики слід починати з першого дня перебування пацієнта на лікуванні, і в подальшому вона практично продовжується усе життя.

Узагальнюючи наявний теоретичний матеріал, ми впевнились в тому, що вивчення психологічних засад профілактики наркозалежності засобами музики потребує розгляду великої сукупності аспектів, відображених у різних наукових дисциплінах, підходах та теоріях. З поданого вище матеріалу видно, що у психології та дисциплінах, що межують з нею,

постійно розвивається та вдосконалюється теоретико-методологічний арсенал дослідження. Разом з тим, як вже зазначалось вище, бракує праць, в яких втілюється взаємодія різних підходів, відокремлених дисциплінарними межами. Саме їх науковий «діалог» відкриває можливість визначити недостатньо висвітлені питання, які є перспективними для подальших психологічних досліджень.

Також потрібні набори музичних вправ, емоційне значення яких було б більш чи менш визначеним для того, щоб з таких наборів скласти цілеспрямовані програми корекції. Наприклад, в Вашингтоні в «Music Research Foundation» розроблений проект «Melo», який полягає в цілеспрямованому відборі музичного матеріалу за його здатністю стійко викликати певні емоційні стани [6, с. 376–397].

Кінцевою метою програми, яку ми збираємося розробити, має бути формування у хворого установки на утримання від вживання наркотичних речовин та спрямованості на одужання й особистісний розвиток. Програма має певні етапи й реалізується у формі індивідуальної та групової психологічної корекції. У випадках, коли пацієнт відмовляється брати участь у психокорекційній групі, можливо проведення виключно індивідуальної роботи.

Знайомство з наркотичними речовинами починається у підлітковому або ранньому юнацькому віці. Вік більшості хворих на наркоманію, що звертаються по допомогу, – 18–23 років, стаж зловживання – від 2 до 6 років. Як відомо, старший підлітковий та юнацький вік є дуже важливими у житті людини. У цей період формуються основні психологічні підструктури особистості, людина завоює форми дорослої поведінки [5].

Як показали дослідження, особистісний розвиток хворого на наркоманію зупиняється з початком формування залежності. Особа, що починає зловживати, не набуває позитивного життєвого досвіду, який сприяв би успішній адаптації в суспільстві. Як правило, наркоману дуже складно визначити втрати, яких він зазнав у зв'язку зі зловживанням, оскільки в його житті було дуже мало досягнень. У поведінці наркомана переважають інфантильні прояви. Для хворого характерна повна відсутність сенсу життя й бачення майбутнього без наркотиків [3].

Аналіз сучасного стану проблеми феноменології психологічних захистів дає змогу сформулювати такий висновок. У ситуації фрустрації домінуючої мотивації людина користується індивідуальним набором Его-захисних механізмів, які представлені різними автоматизмами [1].

Запропоновану схему можна використати для аналізу наслідків психотравмального епізоду для

опрацювання індивідуальної стратегії психокорекції негативних емоційних станів і підвищення адаптивних можливостей наркозалежних осіб.

Аналіз наслідків негативних емоційних станів можна проводити із використанням розробленого алгоритму:

1. Травматичний епізод. Основні характеристики психотравми: коли, як довго і наскільки інтенсивною була дія психогенії. Тип травми: одинична чи множинна; чи були ускладнення, у тому числі ушкодження, черепно-мозкові травми. Які реакції проявлялися у момент дії екстремальної ситуації.

2. Вторинні стреси. Особливості особистісної і соціальної адаптації після виконання професійних обов'язків: ситуація розлучення, втрати роботи, смерті близьких людей, низький рівень емоційної підтримки з боку значимих людей, нестабільність матеріального становища, низький рівень (або ж відсутність) визнання потреби з боку суспільства, невизначеність професійних і особистісних перспектив розвитку.

3. Активізація психозахисних форм реагування. Визначення провідного типу психологічних захистів, ступеня його інтенсивності, а також загального рівня напруженості психозахисної поведінки.

4. Формування й посилення проявів негативних емоційних станів. Діагностика негативних емоційних станів, виявлення ознак, що викликають найбільше занепокоєння.

5. Деадаптивні форми поведінки. З'ясовуються головні причини міжособистісних конфліктів і способи їх вирішення, ставлення до психотропних речовин [3].

Таким чином, на підставі викладеного ми можемо зробити висновок про те, що в основі особистісних трансформацій, які відбуваються під впливом екстремальних чинників, є взаємозв'язок трьох основних процесів – активізації індивідуальних форм психозахисного реагування, формування ознак негативних емоційних станів і дотримання деадаптивних форм поведінки.

Адитивна поведінка є стимулятором ілюзорно-компенсаторної діяльності, яка формується для нейтралізації негативних емоційних станів. На нашу думку, ці психозахисні механізми є основними чинниками формування деадаптивних стратегій поведінки особистості. Активізація психозахисної поведінки в межах стресу або конфлікту призводить до спотворення образу реальності та в той же час забезпечує біологічну й соціальну адаптацію особистості. За значно вираженого рівня емоційної напруженості використання цих механізмів набуває надзвичайного характеру, результатом чого є формування деадаптивних форм поведінки.

Висновки. Методи терапії мистецтвом засновані

на лікувальних можливостях засобів художньої творчості. Їх застосування в профілактичній, психокорекційній роботі, зокрема для профілактики рецидивів вживання наркотиків наркозалежними особами, має великий потенціал, який усвідомлюється зараз в Україні й за кордоном. Наша країна вже має досвід використання таких методів у лікуванні

залежних осіб, даний досвід свідчить про неабиякі можливості в досягненні стійких ремісій і вирішенні комплексу задач, пов'язаних з ресоціалізацією наркозалежних. Перспективою дослідження є розробка програми формування у хворого установки на утримання від зловживання та спрямованості на одужання й особистісний розвиток.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Драганчук В. М. Пролонговане сприйняття музики як художнє моделювання емоційно-етичних параметрів підлітка / Вікторія Миколаївна Драганчук // Проблеми педагогічних технологій : зб. наук. праць. – Луцьк, 2000. – Вип. 4. – С. 142–151.
2. Ирисов А. С. Звук и музыка / А.С. Ирисов. – М. ; Л., 1926. – 140 с.
3. Клейберг Ю. А. Психология девиантного (отклоняющегося) поведения / Ю. А. Клейберг // Вопросы психологии. – 1998. – № 5. – С. 141–146.
4. Кузьминов В. Н. Эпидемиологическая ситуация распространения наркоманий в Украине / В. Н. Кузьминов // Молодёжь и наркотики (социология наркотизма) / [под ред. В. А. Соболева, И. П. Рущенко]. – Харьков : Торсинг, 2000. – С. 159–193.
5. Лазарев М. Основи педагогічної творчості / Микола Лазарев. – Суми : Мрія ЛТД, 1995. – 212 с.
6. Capurco A. Musik and your emotions / A. Capurco, E. A. Gutheil. – N.Y. : Liverright Publishers, 1952.
7. Lecourt E. Moglichkeit der Entspannungsübungen / E. Lecourt. – Stuttgart : Gustav Fisher Verlag, 1977.

REFERENCES

1. Draganchuk V.M. Prolongovane spriynyattya muziki yak hudozhne modelyuvannya emotsiyno-etichnih parametriv pidlitka // Problemi pedagogichnih tehnologiy: zb. nauk. prats [The prolonged perception of music as the artistic modeling of aesthetic parameters of a teenager // Problems of educational technologies: Sat. sciences. works]. – Lutsk, 2000. – Vip. 4. – Pp. 142–151.
2. Irisov A.S. Zvuk i muzyka [Sound and Music]. – M.; L., 1926. – 140 h.
3. Kleyberg Yu.A. Psihologiya deviantnogo (otklonyayuschegosya) povedeniya // Voprosyi psihologii [Psychology deviant behavior // Psychological issues]. – 1998. – № 5. – Pp. 141–146.
4. Kuzminov V.N. Epidemiologicheskaya situatsiya rasprostraneniya narkomaniy v Ukraine // Molodyozh i narkotiki (sotsiologiya narkotizma) [Epidemiological situation of spread of drug abuse in Ukraine // Youth and drugs (sociology of narcotism)] / [pod red. V.A. Soboleva, I.P. Ruschenko]. – Harkov: Torsing, 2000. – Pp. 159–193.
5. Lazarev M. Osnovi pedagogichnoyi tvorchosti [Fundamentals of educational creativity]. – Sumi: Mriya LTD, 1995. – 212 p.
6. Capurco A., Gutheil E.A. Musik and your emotions. – N.Y.: Liverright Publishers, 1952.
7. Lecourt E. Moglichkeit der Entspannungsübungen. – Stuttgart: Gustav Fisher Verlag, 1977.

Psychocorrections work with drug addicts through art: theoretical aspects and perspectives.

Litvinchuk L.M., PhD, Senior Researcher, Senior Researcher of Psychology Asocially Minors of the Psychology institute G.S. Kostiuk National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, e-mail: lutol@ukr.net.

The article deals with theoretical digression and further research on the psychological correction work of drug addicts through art. Complex social, economic situation observed in our time is the negative trends, among which recently took the growth of substance abuse. Addictive behavior is a stimulant illusory personality – compensatory activity that formed to neutralize the negative emotional states. In this regard, implementation of measures aimed at prevention, prevention of relapse to drug use, the development of effective strategies to overcome the dependency of a young man is extremely relevant. Priority psychological personality in disease requires shift of emphasis in the complex treatment of addictions methods of biological treatment methods for psychological correction. The article analyze the relevance of applying the methods of treatment of drug addicts as a means of art in international practice and in Ukraine.

Keywords: art therapy, psychological testing, psychocorrectional work, addiction, prevention.

Литвинчук Л. М. Психокоррекционная работа с больными наркоманией средствами искусства: теоретические аспекты и перспективы.

Статья посвящена теоретическому экскурсу в проблему и дальнейшему исследованию по психокоррекционной работе с лицами, больными наркоманией, средствами искусства. Аддитивное поведение личности является стимулятором иллюзорно-компенсаторной деятельности, которая формируется для нейтрализации негативных эмоциональных состояний. В статье анализируется актуальность применения методов лечения наркозависимых средствами искусства как в зарубежной практике, так и в Украине.

Ключевые слова: терапия искусством, психодиагностика, психокоррекционная работа, наркозависимость, профилактика.